

دکتر محمدعلی موحد

وکیل پایه یک دادگستری

گزارشی برای ثبت در تاریخ

دیوان بین‌المللی دادگستری لاهه به فاصله نیم‌قرن دو رأی مرتبط با نفت ایران صادر کرد. بار اول در اوایل نیمه دوم قرن گذشته بود که بریتانیا شکایت ایران را از بسابت ملی کردن نفت به دیوان برد. در آن دعوی دیوان خود را صالح برای رسیدگی ندانست و از ورود در ماهیت امر خودداری کرد. رأی بر عدم صلاحیت دیوان تقریباً یک سال پس از طرح دعوی در اول مرداد ۱۳۳۱ (۲۲ ژوئیه ۱۹۵۲) اعلام شد. بار دوم که دادخواستی مرتبط با نفت ایران در دیوان به ثبت رسید خواهان دعوی ایران بود که از انهدام تأسیسات نفتی خود به دست آمریکا شکایت داشت. دادخواست ایران در ۲ نوامبر ۱۹۹۲ (۱۱ آبان ۱۳۷۱) به دفتر دیوان تسلیم شد و پرونده دعوی بعد از یازده سال با اعلام رأی در ۶ نوامبر ۲۰۰۳ (۱۵ آبان ۱۳۸۲) مختومه گردید. نگارنده جریان دعوی اول را به همراه تحلیل اجمالی رأی دیوان در فصل ششم از جلد اول کتاب خواب آشفته نفت آورده است و اینک می‌کوشد تا گزارش کوتاهی نیز از دعوی دوم در اختیار خوانندگان بگذارد.

● موضوع دعوی

در ۲۲ سپتامبر ۱۹۸۰ (۳۱ شهریور ۱۳۵۹) تجاوز مسلحانه عراق به خاک ایران آغاز شد و نایره جنگ به زودی تا فراخنای خلیج فارس کشانده شد. دامنه درگیری روزبه‌روز وسعت بیشتر یافت. عراق در ۱۹۵۴ با حمله به کشتی‌های حامل نفت ایران فصل تازه‌ای

را در ماجراجویی‌های خود آغاز کرد که به جنگ نفتکش‌ها (Tankerwar) معروف گردید. دولت‌های ساحلی خلیج فارس به ویژه عربستان سعودی و کویت، بی‌آنکه رسماً اعلان جنگ به ایران داده باشند، از راه‌های گوناگون به امداد و تقویت عراق برخاستند. آمریکا هم که در آغاز جنگ اظهار بی‌طرفی می‌کرد کم‌کم جانب عراق را گرفت. کشورهای غربی از آن بیم داشتند که ایران در جنگ پیروز گردد و با شکست عراق که مجهزترین و کارآمدترین قوای نظامی را در میان کشورهای نفت‌خیز عربی داشت راه برای صدور انقلاب به آن کشورها باز شود و منافع استراتژیک غرب در معرض تهدید قرار گیرد. این ملاحظات آمریکا را بر آن داشت تا بدون اعتنا به موازین حقوقی و رعایت شرایط بی‌طرفی برای جلوگیری از پیروزی ایران تا سرحد مداخلات نظامی پیش برود. نقشه عراق آن بود که با حمله به مراکز نفتی ایران این کشور را که برای ادامه جنگ به لحاظ مالی متکی به درآمد نفت بود مستأصل گرداند و از جمله در اواسط سال ۱۹۸۷ با بمباران سکوی نفتی رسالت (که پیش از انقلاب رخس نامیده می‌شد) موجب تعطیل عملیات در آن سکو گردید. ایرانی‌ها دست به کار ترمیم سکو شدند ولی پیش از آنکه موفق به راه‌اندازی مجدد آن شوند این سکو همراه سکوی دیگری به نام رشادت (رستم) در ۱۹ اکتبر ۱۹۸۷ مورد حمله قرار گرفت. این حمله نه از سوی عراق بلکه از سوی آمریکا انجام شد و نماینده دائمی آمریکا در سازمان ملل متحد همان روز طی نامه‌ای به شورای امنیت اعلام کرد که نیروهای نظامی آمریکا این سکوها را با استفاده از حق دفاع از نفس (Self Defence) که به موجب ماده ۵۱ منشور ملل متحد به رسمیت شناخته شده مورد حمله قرار داده‌اند.*

چند ماه بعد، یعنی در ۱۸ آوریل ۱۹۸۸ نیز نیروهای آمریکایی دو سکوی دیگر نفتی ایران را به نام‌های نصر و سلمان (سری و ساسان) منهدم کردند و باز گزارش این حمله را به شورای امنیت دادند و مدعی استفاده مجدد از حق دفاع از

* - ماده ۵۱ منشور ملل متحد که در تاریخ پنجم تیرماه ۱۳۲۴ در سانفرانسیسکو امضا شد و در شهریور ۱۳۲۴ به تصویب مجلس شورای ملی ایران رسید مقرر می‌دارد: «در صورتی که یک عضو ملل متحد مورد تجاوز مسلحانه واقع شود، هیچ یک از مقررات این منشور به حق طبیعی دفاع مشروع انفرادی یا اجتماعی تا موقعی که شورای امنیت اقدام لازم برای حفظ صلح و امنیت بین‌المللی به عمل آورد لطمه‌ای وارد نخواهد آورد. اقداماتی را که اعضا برای اجرای حق دفاع مشروع به عمل می‌آورند باید فوراً به شورای امنیت اطلاع دهند».

نفس شدند.

● عملیات تصمیم مجدانه

برای توضیح بیشتر مطالب یادآور می‌شویم که کویت در اواخر سال ۱۹۸۶ از دولت‌های بزرگ درخواست کرد که کشتی‌های حامل نفت آن کشور را تحت حمایت خود بگیرند و بدین گونه تعدادی از کشتی‌ها زیر پرچم روسیه شوروی و انگلیس و آمریکا درآمدند.* آمریکا در سال ۱۹۸۷ بر آن شد که تعدادی از کشتی‌های جنگی خود را مأمور سازد تا در خلیج فارس به اسکورت نفتکش‌هایی که زیر پرچم آمریکا رفت و آمد می‌کردند بپردازند و در مقابل حملات احتمالی از آنها حمایت کنند. پروژه اسکورت نظامی نفتکش‌ها به نام «عملیات تصمیم مجدانه» Operation Earnest Will به موقع اجرا درآمد. این اقدامات به جای آنکه موجب تخفیف مخاطرات و تسکین اوضاع گردد بر وخامت موقعیت افزود و خطرات دریانوردی در خلیج فارس را تشدید کرد. اصابت موشک به یکی از نفتکش‌های تحت اسکورت آمریکا بهانه‌ای برای حمله به سکوها‌های رشادت و رسالت را فراهم ساخت. آمریکا مسؤلیت این حمله موشکی را متوجه ایران دانست ولی ایران منکر آن بود.

● عملیات آخوندک

حمله به مجتمع نصر و سلمان جزئی از تهاجم وسیع‌تری بود که در طی آن علاوه بر تأسیسات این دو مرکز نفتی دو رزمناو و چند کشتی و هواپیمای نظامی ایران منهدم گردید. این تهاجم دامن‌دار را «عملیات آخوندک» Operation Praying Mantis نامگذاری کرده بودند. مجتمع نصر و سلمان نیز پیش‌تر بر اثر حمله هواپیماهای عراقی آسیب دیده بودند ولیکن عملیات ترمیم و راه‌اندازی مجدد آنها در آن زمان که مورد

* - کویت ۲۲ نفتکش داشت و پیشنهاد کرد که پنج تا از آنها را زیر پرچم شوروی و شش تای دیگر را زیر پرچم آمریکا درآورد. کویت می‌کوشید تا به هر نحو که شده پای آمریکا را در میان بکشد و تدبیری به کار برد که شوروی در مقام معاوضه با ورود آمریکا در خلیج فارس برنیاید.

حمله آمریکا قرار گرفت نزدیک به انجام بود.

● برای ثبت در تاریخ

در اینجا لازم می‌دانیم قدری به حاشیه برویم و جریان مداخلات تجاوزکارانه‌ای را که آمریکا زیر نقاب بی‌طرفی در جنگ عراق و ایران پیش گرفت به اجمال یاد آور شویم. در این باره استناد ما به مقاله‌ای است به قلم میکائیل دایس* که در روزنامه واشنگتن پست به چاپ رسید و روزنامه هرالد تریبون آن را در شماره مورخ سه‌شنبه ۳۱ دسامبر ۲۰۰۲ - چهارشنبه اول ژانویه ۲۰۰۳ نقل کرد. عنوان مقاله چنین بود: «رامسفیلد و صدام؛ آنگاه که آمریکا به جانب عراق منحرف شد...» نویسنده مقاله می‌گوید: بررسی هزاران سند دولتی که تازه مهر محرمانه از روی آن برداشته شده و نیز مصاحبه‌هایی که با عده‌ای از سیاستگزاران آن دوره آمریکا انجام گرفته نشان می‌دهد که کمک‌های اطلاعاتی و تدارکاتی آمریکا نقش مهمی در تقویت قوای عراق در برابر امواج انسانی نیروی شهادت طلب ایرانی داشته است. دولت‌های رونالد ریگان و جرج بوش اجازه دادند مواد بسیاری که هم مصارف غیرنظامی داشتند و هم مصارف نظامی - مانند سموم شیمیایی و ویروس‌های بیولوژیک مهلک از قبیل ویروس سیاه‌سرفه و طاعون خیارکی - در اختیار عراق گذاشته شود. در آن سال‌ها آمریکا، صدام حسین دشمن قسم خورده ایران را سدی در برابر شیعه‌گری افراطی ایران تلقی می‌کرد که حکومت‌های متمایل به آمریکا مانند کویت، عربستان سعودی و اردن را مورد تهدید قرار داده بود. واشنگتن به مصداق مثلی که گفته‌اند: «دشمن دشمن من، دوست من است.» روی به بغداد آورد و دونالد رامسفیلد وزیر دفاع فعلی آمریکا که به عنوان نماینده ویژه رییس جمهور در دسامبر ۱۹۸۳ به ملاقات صدام رفت راه را برای عادی‌سازی روابط عراق و آمریکا هموار کرد. در آن تاریخ نیروهای عراق با بی‌اعتنایی به کنوانسیون‌های بین‌المللی تقریباً همه‌روزه از سلاح‌های شیمیایی در جنگ با ایران استفاده می‌کردند. همکاری‌های عراق و آمریکا سال‌ها تا حمله عراق به کویت در ۱۹۹۰ ادامه یافت. آمریکا علاوه بر مبادلات وسیع

اطلاعاتی بمب‌های خوشه‌ای نیز از طریق شرکتی که ظاهراً تابعیت شیلی را داشت به عراق تحویل داد و نیز تسهیلاتی فراهم آورد تا عراق بتواند به سلاح‌های بیولوژیک و شیمیایی دست یابد.

دالس در ادامه مقاله خود آورده است: دیوید نیوتن سفیر سابق آمریکا در بغداد که اینک رادیوی ضدصدام را از پراگ سرپرستی می‌کند می‌گوید: «سیاست آن روزی آمریکا اساساً موجه و معقول بود چه ما نگران آن بودیم که مبادا عراق در برابر ایران جنگ را ببازد و تمام خلیج فارس و عربستان سعودی را در مخاطره اندازد.» جنگ در سپتامبر ۱۹۸۰ با حمله عراق به ایران آغاز شده بود و غالب و مغلوب در میان نبود و اشنگتن تمایلی به مداخله نشان نمی‌داد ولی در تابستان ۱۹۸۲ وضعیت به لحاظ نظامی تغییر کرد. عراق پس از پیروزی‌های اولیه ناچار شد موضع دفاعی به خود گیرد و نیروهای ایرانی تا چند میلی بصره، دومین شهر بزرگ عراق، پیش رفتند. منابع اطلاعاتی هشدار دادند که ایران ممکن است جبهه بصره را درهم شکنند و کویت و کشورهای خلیج فارس، حتی عربستان سعودی را دستخوش تزلزل گرداند و ذخایر نفتی آمریکا را در معرض تهدید قرار دهد. و چنین بود که شورای امنیت ملی آمریکا به موجب تصمیم شماره ۱۱۴ مورخ ۲۶ نوامبر ۱۹۸۳ تصویب کرد که دولت آنچه بتواند برای جلوگیری از شکست صدام انجام دهد. «این تصویب‌نامه یکی از مهمترین اسناد مربوط به سیاست خارجی در دوره ریگان است که هنوز محرمانه تلقی می‌شود و اجازه انتشار آن داده نشده است.»

این بود خلاصه مقاله هراuld تریبون که نقل آن برای روشن کردن زمینه تاریخی این اختلاف و دعوی لازم به نظر می‌رسید.

● عهدنامه مودت ایران - آمریکا

باری پس از این اشاره کوتاه به ماجرای جنگ ایران و عراق و جبهه‌گیری تدریجی آمریکا بر ضد ایران برمی‌گردیم به اصل مطلب و گزارش دعوی در دیوان دادگستری بین‌المللی را پی می‌گیریم. مستند ایران در مراجعه به دیوان عهدنامه‌ای بود که در ۱۳۳۴ (۱۹۵۵) میان دو دولت به امضا رسیده است. ماده اول عهدنامه مقرر می‌دارد:

بین ایران و دولت آمریکا صلح استوار و پایدار و دوستی صمیمانه برقرار خواهد بود. و در بند یک از ماده ۱۰ عهدنامه آمده است:

بین قلمرو طرفین معظمین متعاهدین آزادی تجارت و دریانوردی برقرار خواهد بود. محور اصلی شکایت ایران آن بود که دولت آمریکا با حمله به سکوهاى نفتی ایران مقررات این عهدنامه را نقض کرده است. ایران از دیوان خواسته بود تا این حمله‌ها را محکوم کند و آمریکا را به جبران خسارت ملزم سازد. ماده ۲۱ عهدنامه رسیدگی به هر گونه اختلاف میان طرفین از باب تفسیر یا اجرای مقررات آن را در صلاحیت دیوان بین‌المللی دادگستری دانسته است.

عهدنامه مودت ایران - آمریکا متعاقب کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و تقریباً با امضای قرارداد نفت معروف به قرارداد کنسرسیوم در ۱۳۳۳ پی‌ریزی شد و عمده هدف آن حمایت از سرمایه‌گذاری‌های شرکت‌های نفتی آمریکایی در ایران بود. اما سابقه تاریخی این عهدنامه به یک قرن و نیم پیش می‌رسد. نخستین عهدنامه مودت و بازرگانی ایران و آمریکا در ۱۳ دسامبر ۱۸۶۵ مطابق با ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۷۳ هجری قمری در استانبول امضا شد. آن عهدنامه را فرخ‌خان امین‌الملک از سوی دولت ایران امضا کرد. ماده اول عهدنامه ۱۹۵۵ یادآور مفاد ماده اول عهدنامه یک‌صدسال پیش است که مقرر می‌داشت: «در میان دولت و شهروندان ممالک متحده آمریکای شمالی و کشور شاهنشاهی ایران و اتباع آن تفاهم صمیمانه و مستمر برقرار خواهد بود.»

● ارتباط عهدنامه و قرارداد نفت

مذاکره در خصوص عهدنامه ۱۹۵۵ چنان‌که اشاره کردیم پیش از خاتمه کار قرارداد کنسرسیوم آغاز شده بود. اعلامیه ختم مذاکرات کنسرسیوم را در پنجم اوت ۱۹۵۴ (۱۴ مرداد ۱۳۳۳) به وزارت خارجه ایران تسلیم کردند. مذاکره درباره متن عهدنامه در پاییز ۱۳۳۳ به پایان رسید ولی امضای رسمی آن در یک سال بعد (۱۵ اوت ۱۹۵۵ - ۲۵ مرداد ۱۳۳۴) و توشیح نهایی آن بعد از تصویب مجلسین در اردیبهشت ۱۳۳۶ انجام شد. متن فارسی این عهدنامه در شماره ۳۵۸۶ مورخ ۱۵ خرداد ۱۳۳۶ روزنامه رسمی کشور ایران به چاپ رسیده است.

شرکت‌های نفتی آمریکایی که پس از انقلاب اسلامی و تشکیل دیوان داورى دعاوى ایران - آمریکا در لاهه دعاوى متعدد علیه ایران اقامه کردند کلاً به مواد عهدنامه مودت استناد کرده بودند. دو تن از نمایندگان وزارت خارجه آمریکا که در ۱۹۵۵ دست‌اندرکار مذاکره و تنظیم این عهدنامه بودند در شهادتنامه‌هایی که در اختیار شرکت‌های نفتی گذاشته بودند تأکید کردند که هدف از عهدنامه مذکور حفظ و حمایت «حقوق قراردادی» شرکت‌های نفتی بود چه شرکت‌های نفتی پس از ملی شدن نفت ایران نمی‌توانستند مدعی مالکیت ذخایر نفتی شوند:

«همه می‌دانستند که از این پس سرمایه‌گذاری خارجی در نفت ایران می‌باید براساس جدیدی پایه‌گذاری شود، زیرا به لحاظ حقوقی دیگر ممکن نبود این سرمایه‌گذاری‌ها را بر مالکیت ذخایر مبتنی کرد. از این پس حق قراردادی برای استخراج نفت بود که می‌بایستی مبنای سرمایه‌گذاری‌ها باشد. در این نوع جدید قرارداد، نفت مادام که در زیرزمین است در مالکیت ایران است و آنگاه که بر سر چاه می‌رسد مالکیت آن به شرکت نفتی انتقال می‌یابد. این جزئی از یک تفاهم سیاسی بود که رژیم حقوقی جدید باید در تمام سرمایه‌گذاری‌های آینده در زمینه نفت، چه قرارداد کنسرسیوم و چه قراردادهای نفتی دیگر، مراعات شود.»

دیوان داورى دعاوى ایران - آمریکا این عهدنامه را به منزله قانون خاص Lex specialis حاکم بر روابط طرفین تلقی کرد و ایران را اصولاً متعهد دانست که خسارت‌های وارده بر شرکت‌های نفتی آمریکایی را جبران کند.

● موضع آمریکا در دعوی سکوها

آمریکا مدعی بود که سکوهای نفتی ایران در خلال جنگ، خارج از عملیات متعارف صنعتی و بازرگانی، به عنوان پایگاه‌های نظامی برای مقاصد تهاجمی و حمله به کشتی‌ها مورد استفاده قرار گرفته بود و اقدام آمریکادر انهدام آن سکوها را نمی‌توان مشمول ماده‌ای از عهدنامه‌ای دانست که موضوع آن صرفاً حفظ و حمایت «آزادی تجارت و دریانوردی» میان دو کشور است. آمریکا تأکید می‌کرد که بند یک ماده ۲۰ عهدنامه تصریح کرده است که مقررات عهدنامه مانع «اقدامات لازم... برای حفظ یا اعاده صلح و امنیت بین‌المللی، یا جهت حفظ منافع اساسی» هر یک از طرفین نخواهد بود. آمریکا

منکر حمله به سکوها نبود اما مدعی بود که آن اقدام را برای حفظ منافع اساسی امنیتی خود لازم می‌دانسته است و لذا صلاحیت دیوان را برای رسیدگی به دعوی قبول نداشت.

● دعاوی متقابل آمریکا

آمریکا متقابلاً مدعی بود که ایران با توسل به مین‌گذاری‌ها و موشک‌اندازی‌ها و انواع تهاجمات به وسیله قایق‌های مسلح تندرو در آزادی کشتیرانی اخلال کرده و با ایجاد ناامنی در خلیج فارس موجب بالا رفتن هزینه‌های حمل و نقل گردیده، بیش از ۲۰۰ مورد حمله به کشتی‌های بازرگانی به نام ایران ثبت شده و از جمله یازده فروند کشتی آمریکایی آماج حملات ایران قرار گرفته و صدمه دیده است. آمریکا این اقدامات را که به ایران نسبت می‌داد ناقض مفاد ماده ده عهدنامه در خصوص آزادی تجارت و دریانوردی می‌دانست.

● رأی دیوان

دیوان در تاریخ ۱۲ دسامبر ۱۹۹۶ رأی بر صلاحیت خود داد و از آن پس وارد رسیدگی در ماهیت دعوی گردید. در ۱۹۵۲ با اینکه دیوان وارد ماهیت امر نشد و هیچ نظری در خصوص اعتبار یا عدم اعتبار اقدام ایران در ملی کردن نفت خود ابراز نکرد لیکن در رأی دیوان نکاتی بود که از نظر تحول و پیشرفت حقوق بین‌الملل اهمیت داشت و نگارنده در بحثی که در اول این مقاله به آن اشاره کردم آن نکات را یادآور شده‌ام. در رأی جدید دیوان نیز چنین نکات مهمی هست که مسلماً هم در دانشگاه‌ها و مجامع علمی و هم در دادگاه‌ها و مراجع بین‌المللی که رسیدگی به دعاوی میان دولت‌ها را به عهده دارند مورد بحث و استناد قرار خواهد گرفت و ما در ذیل این گزارش به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

الف) آیا دولت‌ها در زمینه مصالح امنیتی خود اختیار مطلق دارند؟

این یکی از پیچیده‌ترین موضوعات حقوق بین‌الملل است. چون قاعداً دولت مسؤول امنیت شهروندان است و باید بتواند آنچه را که برای مصلحت امنیتی کشور لازم

می‌داند انجام دهد. اما آیا می‌توان گفت که تشخیص مصلحت مطلقاً به نظر خود دولت واگذار شده است و دولت در این باره به اصطلاح بسط ید کامل دارد که مطابق ارزیابی خود تصمیم بگیرد و عمل بکند؟ ماده ۲۰ عهدنامه مودت ایران - آمریکا چنان که اشاره کردیم تصریح دارد بر اینکه مقررات عهدنامه مانع از آن نخواهد بود که هر یک از طرفین به هر اقدام که برای حفظ امنیتی* خود لازم می‌داند مبادرت ورزد. یعنی که تعهد دولت در زمینه مصالح امنیتی کشور بر تعهدات قراردادی او مقدم است و دولت آمریکا روی همین نکته پافشاری می‌کرد و می‌گفت آن دولت حمله به سکوه‌های نفتی ایران را در شرایط بخصوصی برای حفظ امنیت خود لازم تشخیص داده و در این باره حتی مدعی حسن نیت بود اما تأکید می‌کرد که دیوان یا هیچ مرجع دیگری - جز خود دولت آمریکا - صلاحیت اظهار نظر در این موضوع را ندارد. آمریکا به موجب ماده ۲۰ عهدنامه اختیاراتی دارد و آن اختیارات محدود به استانداردهای دفاع مشروع نمی‌باشد بلکه فراتر از آن می‌رود و معنی این سخن آن نیست که آمریکا خود را از تعهد حقوق بین‌الملل معاف می‌داند. اما دیوان باید ملتزم به همان اندازه صلاحیتی باشد که در ماده ۲۱ عهدنامه مقرر گردیده و پای از حدود آن فراتر نگذارد.

در برابر استدلال بالا دیوان می‌پرسد آیا آمریکا می‌توانست به استناد ماده ۲۰ عهدنامه به عملیات خلاف قانون و نامشروع دست بزند؟ دیوان البته پای بند به حدود مشخص صلاحیت خود است و از محدوده مقرر در ماده ۲۱ فراتر نمی‌رود اما آیا تفسیر ماده ۲۰ هم مانند مواد دیگر عهدنامه در صلاحیت دیوان نیست؟ دیوان نمی‌تواند قبول کند که ماده ۲۰ مستقل از قواعد حقوق بین‌الملل اجرا شود یعنی دولت طرف قرارداد

* - تا آنگاه که انگلیس قدرت مسلط در خاورمیانه بود حضور سیاسی، اقتصادی و نظامی بلامنازع خود را در خلیج فارس ضروری می‌دانست و از آن پس که انگلیس جای خود را به آمریکا داد آن کشور تسلط بر منطقه خلیج فارس را از اهداف اولیه امنیت ملی خود به شمار آورد. طراحان سیاست مستعمراتی انگلیس خلیج فارس را دروازه هندوستان می‌خواندند و توجه و علاقه آمریکا به مناسبت وجود منافع نفتی در این منطقه است. برای اطلاع از سوابق علاقه آمریکا و آنچه که ملاحظات مصالح امنیت ملی آن کشور نامیده می‌شود مراجعه شود به کتاب دوم «خواب آشفته نفت؛ از کودتای ۲۸ مرداد تا سقوط زاهدی» (در شرف انتشار) از نگارنده این سطور و نیز فصل اول از کتاب رمزی کلارک دادستان کل سابق آمریکا: زیر عنوان:

(Planning US Domination Over The Gulf)

Ramsey Clark, The First This Time, International Action Center, NewYork(2002)

بتواند به بهانه مصالح امنیتی به اقدامات خلاف قانون و نامشروع مبادرت ورزد. تفسیر آمریکا از مصالح امنیتی در واقع پروانه عملیات خودسرانه و تجاوزکارانه‌ای است که آن دولت در خارج از حدود پذیرفته شده قواعد حقوق بین‌الملل برای خود قائل است و عمق معنای رأی دیوان در این باره بر اهل تحقیق روشن می‌باشد. مسأله امنیت برخلاف نظر آمریکا یک تصور ذهنی (Subjective) تابع برداشت‌های دولت‌ها نیست بلکه باید به عنوان واقعیتی عینی (Objective) تابع معیارهای معقول قابل تشخیص و توجیه تلقی شود.

ب) دفاع مشروع و شرایط آن

چنان که در سطور بالا آوردیم آمریکا در هر دو حمله که انجام داد بلافاصله ماجرا را به شورای امنیت سازمان ملل متحد گزارش کرد و عملیات متجاوزانه خود را از مصادیق «دفاع از نفس» خواند. حق هر دولت برای دفاع از خود البته به موجب مقررات منشور ملل متحد ثابت و غیرقابل اعتراض تلقی می‌شود اما این حق اولیه طبیعی هم مانند هر حق دیگر در معرض سوءاستفاده قرار دارد و بسیار اتفاق می‌افتد که گرگ بره را متهم می‌سازد که حیات او را به مخاطره افکنده و به همین بهانه خوردن او را به عنوان یک اقدام دفاعی جایز بلکه واجب قلمداد می‌کند. دیوان بین‌المللی دادگستری پیش‌تر هم در دعوی نیکاراگوئه این مسأله را مورد توجه قرار داده و در رأی مورخ ۱۹۸۶ خود از شرایط دفاع مشروع بحث کرده بود. دیوان به ویژه بر دو شرط اساسی دفاع مشروع تأکید ورزیده است: آن عمل و اقدامی جنبه دفاع مشروع دارد که برای حفظ نفس ضرورت داشته باشد و بنابراین هر عمل دفاعی باید متناسب با خطری باشد که از جانب یک متجاوز متوجه قربانی تجاوز می‌شود. دیوان می‌گوید آمریکا نتوانسته است ثابت کند که قربانی تجاوزات ایران بوده است. مستندات آرایه شده برای اثبات این ادعا که تهاجمی مسلحانه از سوی ایران علیه آمریکا صورت گرفته باشد کافی و محکمه‌پسند نیست و در هر حال اقدامات آمریکا نه ضرورتی داشته و نه متناسب با مخاطرات ادعایی از جانب ایران بوده است. دیوان نمی‌تواند چشم از ابعاد گسترده عملیات آخوندک فرو بندد. بهانه این عملیات حمله‌ای بود که به یک کشتی جنگی آمریکا صورت گرفته بود. اولاً آمریکا نتوانسته است ثابت کند که آن حمله از سوی قوای مسلح ایران بوده است. ثانیاً در آن

حادثه کشتی آمریکایی اگرچه صدمه دید ولی غرق نشد. حادثه تلفات جانی هم نداشت. آمریکا در قبال این حادثه دست به ماجرای با ابعادی وسیع زد که انهدام سکوهای نفتی جزئی از آن بود. در آن ماجرا دو رزمناو و چند کشتی و هواپیمای ایرانی نیز غرق شدند. چگونه می‌توان این عملیات را ضروری و متناسب با حمله ادعایی به یک کشتی آمریکایی دانست؟

ج) بار اثبات دعوی

اصل این دعوی اگرچه از سوی ایران مطرح شده بود و بار اثبات بر دوش ایران بود اما آمریکا که در مقام دفاع، ادعا می‌کرد که آن اقدامات را برای حفظ مصالح اساسی امنیتی و دفاع از نفس ضروری می‌دانسته می‌بایستی از عهده اثبات مدعای خود برمی‌آمد. می‌دانیم که در جریان جنگ عراق و ایران افکار عمومی جهان بر ضد ایران تجهیز شده بود. هم دولت‌های همسایه ایران در خلیج فارس و هم دولت‌های بزرگ اروپا و آمریکا خود را در جبهه‌ای مشترک با دولت متجاوز عراق قرار داده بودند و شرکت‌های نفتی و شرکت‌های حمل و نقل و شرکت‌های بیمه هماهنگ با رسانه‌های بین‌المللی در دادن گزارش‌های جانبدارانه از عراق و اظهارنظرهای مبتنی بر محکومیت ایران دست در دست هم داشتند و ایران را تهدیدی برای صلح و سلامت در این منطقه از جهان تصویر می‌کردند و آمریکا در مدافعات خود به تمام این گزارش‌ها و اظهارنظرهای رسمی و غیررسمی استناد کرده بود. دیوان تمام این ادله را قاصر از اثبات مدعا دانست و این موضع ایران را تأیید کرد که شواهد ارایه شده در بررسی دقیق‌تر غالباً به یک منبع واحد منتهی می‌شود و لذا به رغم اثبوهی شواهد و کثرت عددی و تواتر ظاهری مفاد آنها نمی‌توان ارزشی بیش از یک خبر واحد برای آنها قائل شد.

د) رد مطالبه خسارت از سوی ایران

دیوان با وجود اینکه قبول کرد که حمله آمریکا به سکوهای نفتی ایران قابل توجیه نبوده است معذالک از الزام آمریکا به پرداخت خسارت خودداری کرد. به نظر دیوان اقدامات آمریکا را اگرچه می‌توان منافی با قواعد بین‌الملل و ناقض مقررات منشور ملل متحد دانست اما نمی‌توان گفت که آمریکا با این اقدامات، مفاد ماده ده عهدنامه مودت را نقض کرده است. چه آن ماده منحصرأ ناظر به آزادی تجارت در میان دو کشور است و

در تاریخ وقوع آن حمله‌ها تجارتي میان ایران و آمریکا که سکوهاى مصدوم نقشى در آن داشته باشند در جریان نبود. عملیات آن سکوها در زمان وقوع حمله به علت صدماتی که از حمله‌های مقدم عراق خورده بود متوقف بود. نفتی از آنها تولید نمی‌شد و در هر حال دستور شماره ۱۲۶۱۳ مورخ ۲۹ اکتبر ۱۹۸۷ رییس جمهوری آمریکا دایر بر تحریم واردات نفتی ایران امکان بازرگانی میان دو کشور را منتفی کرده بود. یعنی اگر هم سکوهاى رشادت و رسالت تعمیر و بازسازی می‌شدند و عملیات تولید نفت را از سر می‌گرفتند به علت تحریم نفتی تجارت میان ایران و آمریکا میسر نمی‌شد و اصولاً حمله به سکوهاى نصر و سلمان پس از تاریخ تحریم صورت گرفته و در آن تاریخ تجارتي در میان دو کشور متصور نبوده است.

ه) رد مطالبه خسارت از سوی آمریکا

دیوان ادعای آمریکا را هم برای الزام ایران به پرداخت خسارت مردود دانست. مطالبه خسارت از سوی آمریکا از دو بابت و به دو عنوان بود. اول مطالبه مشخص (Specified Claims) از باب صدماتی که آمریکا مدعی بود به ده فروند کشتی مشخص آمریکایی وارد آمده و آنها را منتسب به اقدامات تهاجمی از سوی ایران می‌دانست. دوم ادعای کلی (Generic Claim) از باب صدماتی که به علت ناامنی در خلیج فارس به تعدادی نامعین از کشتی‌های بی‌نام و نشان آمریکایی وارد شده است. دیوان مطالبه اول را به این جهت رد کرد که هیچ یک از کشتی‌های ده‌گانه در عملیات بازرگانی میان آمریکا و ایران فعالیت نداشتند. آن کشتی‌ها حامل نفت کویت یا کشورهای دیگر بودند بنابراین آسیبی که به آنها وارد آمده - حتی در صورتی که ثابت شود از ناحیه ایران بوده - نمی‌تواند ربطی به ماده ده عهدنامه داشته باشد. ادعای خسارت کلی را نیز دیوان به این جهت مردود دانست که این خسارت باید دست کم در چند مورد مشخص قابل اثبات باشد و حال آنکه چنین نیست و ادعای آمریکا در مورد آن ده فقره مشخص که می‌توانست به عنوان مصادیق خسارت کلی تلقی شود به شرح بالا رد شده است و خسارت کلی که مصداقی برای آن نتوان معرفی کرد معنایی ندارد.

و) دستور آمریکا برای تحریم نفت ایران

چنان که در بند «د» بالا آوردیم دیوان دستور شماره ۱۲۶۱۳ مورخ ۲۹ اکتبر ۱۹۸۷

رئیس جمهور آمریکا (ریگان) را موجب قطع تجارت نفت خام در میان دو کشور دانسته و از همین رو دعوی خسارت ایران را مضمون ماده ۱۰ عهدنامه نخوانده است. دیوان در بند ۹۴ رأی خود به این موضوع اشاره کرده است که اگرچه ایران در لوایح خود تحریم نفت از سوی آمریکا را اقدامی نامشروع و تجاوزکارانه خوانده لیکن هیچ گاه موضعی رسمی در این باره اتخاذ نکرده و ادعایی بر مبنای آن به استناد نقض ماده ۱۰ عهدنامه مودت مطرح نشده تا دیوان بتواند با ملاحظه ادله طرفین تصمیمی درباره آن بگیرد. بنابراین دیوان مسأله تحریم را به عنوان واقعیت و اتفاقی که موجب توقف تجارت میان دو کشور شده مورد توجه قرار داده و تنها اثر و نتیجه آن را، بدون آنکه نظری درباره مشروعیت یا عدم مشروعیت آن بدهد، در حکم خود آورده است.

این بخش از رأی دیوان به لحاظ قضائی قابل توجیه به نظر نمی‌رسد چه اگر تحریم آمریکا نامشروع باشد نباید هیچ اثری بر آن مترتب گردد و حال آنکه دیوان تحریم را به عنوان یک امر واقع تلقی کرده و اثر آن را که قطع رابطه تجاری با ایران است به رسمیت شناخته است. از نظر ایران نتیجه برداشت دیوان عملاً این است که یک اقدام تجاوزکارانه آمریکا که خود ناقض ماده ۱۰ عهدنامه بوده، سبب می‌شود تا اقدام تجاوزکارانه دیگر آن دولت ناقض ماده ۱۰ عهدنامه تلقی نشود و بدین گونه متجاوز می‌تواند از مسؤلیت پرداخت خسارت‌هایی که وارد آورده است شانه خالی کند. البته راه برای ایران همواره باز است که اگر بخواهد مسأله تحریم را به عنوان یک دعوی مستقل به استناد همان ماده ۱۰ عهدنامه در برابر دیوان مطرح سازد اما در آن صورت اگر هم دیوان رأی به نفع ایران بدهد و عدم مشروعیت تحریم مسجل گردد آیا می‌شود در ذیل آن خسارات وارد شده بر سکوها را هم که با رأی اخیر دیوان اعتبار قضیه محکوم بها پیدا کرده است مطالبه کرد؟ آری درست است که مشروعیت یا عدم مشروعیت تحریم مورد رسیدگی قرار نگرفته و مختومه نشده ولی خسارت سکوها مختومه است و تجدید دعوی در آن باره میسر نمی‌باشد و خسارت تحریم فی نفسه چیز قابل اعتنایی نیست زیرا تحریم اگرچه مانع ورود نفت خام ایران به آمریکا شد اما از ورود فرآورده جلوگیری نکرد و در نتیجه نفت خام هیچ گاه روی دست ایران نماند. ایران نفت خام خود را به اروپا فرستاد و اروپا صادرات فرآورده به آمریکا را افزایش داد.

ز) آزادی تجارت مشروط است یا بلاشرط؟

مشکل دوم که در بررسی رأی دیوان به نظر می‌رسد تفسیر دیوان از «آزادی تجارت و دربانوردی» تضمین شده در ماده ۱۰ عهدنامه است. دیوان مفاد این ماده را ناظر بر تجارت مستقیم و بالفعل میان دو کشور دانسته است. ایران دلایلی اقامه کرده بود که تجارت نفت در میان دو کشور حتی بعد از دستور تحریم رییس جمهور آمریکا ادامه داشت. آن دستور منطوقاً و مفهوماً ورود نفت خام ایران به آمریکا را منع می‌کرد. آماري که از طرف ایران در اختیار دیوان قرار داده شد نشان می‌داد که پس از تحریم مقدار صادرات نفت خام ایران به اروپا فزونی گرفته و به همان میزان بر واردات فرآورده‌های نفتی آمریکا از اروپا اضافه شده است. یعنی نفت ایران که دیگر نمی‌توانست به صورت خام در آمریکا راه یابد پس از تصفیه در پالایشگاه‌های اروپا به صورت فرآورده وارد آمریکا می‌شد و بنابراین تجارت غیرمستقیم نفتی میان دو کشور ادامه داشت.

اگر دیوان آزادی تجارت موضوع ماده ۱۰ عهدنامه را یک آزادی بلاشرط تلقی می‌کرد راه برای احقاق حق ایران باز می‌شد چون تحریم نفتی رییس جمهوری آمریکا تنها در تجارت بالفعل میان دو کشور مؤثر افتاده بود نه در تجارت بدون قید فعلیت و به صورت بلاشرط. در این معنی نه قید فعلیت مأخوذ است و نه شرط مستقیم یا غیرمستقیم بودن. تجارت بین دو کشور اعم است از آنچه همین حالا بالفعل جریان دارد و آنچه که در جریان تجارت فردا مؤثر می‌افتد.

ح) دستاورد معنوی رأی دیوان

کار دیوان بین‌المللی دادگستری رسیدگی به دعاوی میان دولت‌هاست و این دعاوی لاجرم خالی از جنبه سیاسی نمی‌تواند باشد. ماده دوم اساسنامه دیوان بر استقلال رأی و ملکات اخلاقی قضات تأکید کرده و مخصوصاً متذکر شده است که انتخاب قضات دیوان باید بدون توجه به ملیت و براساس صلاحیت شخصی آنان انجام گیرد. اما در هر حال مسلم است که نامزد شدن اشخاص به این مقام شامخ و حساس از سوی مجمع عمومی و شورای امنیت سازمان ملل متحد بدون توجه به سوابق و تمایلات سیاسی آنان انجام نمی‌شود و ملاحظات و حساب‌های شخص قاضی نیز در جریان کار او مؤثر می‌افتد. بار اول که در نیم قرن پیش دیوان به دعوی انگلیس رسیدگی می‌کرد قضات

دیوان برخلاف انتظار دولت‌های بزرگ استقلال رأی قابل تقدیری از خود نشان دادند و مخصوصاً قاضی انگلیسی دیوان که از مشاهیر و اساتید علم حقوق محسوب می‌شود یادگار ارجمندی از بی‌طرفی قضائی از خود بر جای گذاشت. این بار هم البته باید جو سیاسی حاکم بر فضای بین‌المللی را در نظر داشت. آری، اگر دیوان می‌خواست، می‌توانست فراتر از اینکه هست برود و براساس ملاحظات حقوقی که در بندهای «و» و «ز» بالا متذکر شدیم آمریکا را ملزم به پرداخت خسارت کند و اجازه ندهد که یک دولت ابرقدرت از مجازات جرمی که مرتکب شده است با ارتکاب جرمی دیگر، فرار کند و راه را برای احقاق حق و اجرای عدالت فرو بندد. معذالک باید انصاف داد که دیوان در این دعوی نیز تا آنجا که تجاوزات آمریکا را با موازین حقوق بین‌الملل و منشور ملل متحد سنجیده و بهانه‌های آمریکا را ناپذیرفتنی دانسته و اتهامات آمریکا بر ایران را غیرمستدل و غیرموجه یافته و ادعای آزادی عمل آن دولت - و هر دولت دیگر - را در ارزیابی مصالح امنیتی خود مردود شناخته و دفاع از نفس را منحصرأ در محدوده شرایط ضرورت و نسبیّت مجاز و مشروع اعلام کرده است، استقلال رأی قابل احترامی از خود نشان داده است.

الزام مالی متجاوز به جبران خسارت البته مهم است اما محکومیت اخلاقی و حقوقی او اهمیت بیشتری دارد و دیوان در این باره، اگرچه سنگ تمام نگذاشته، اما خوب عمل کرده است. نباید از یاد برد که حقوق بین‌الملل رشته‌ای بالنسبه جوان است و وجود دادگاهی برای تشخیص حق و ناحق اقداماتی که دولت‌ها در اجرای حاکمیت خود انجام می‌دهند چند ده سال بیشتر سابقه ندارد. رأی دیوان دستاورد مادی برای ایران نداشت اما دستاورد معنوی آن قابل ملاحظه بود. خلاصه اتهامات آمریکا آن بود که ایران قانون سرش نمی‌شده و در ساحت حقوق بین‌الملل خودسرانه عمل می‌کرده و لاجرم مستوجب مجازات بوده است. دیوان می‌گوید این اتهامات وارد نیست بلکه این خود آمریکا است که پایبندی به قانون نشان نداده و برخلاف موازین حقوق بین‌المللی و منشور ملل متحد عمل کرده است. رأی دیوان، به ویژه در شرایط و اوضاع و احوالی که آمریکا رسماً ایران را محور شرارت می‌نامد، حایز اهمیت بسیار است.